

ВІДГУК

про дисертацію Шумицької Галини Василівни

«Мовна ситуація на Закарпатті в 1991 – 2020 роках: регіональний вимір мовної політики» (К., 2021), подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова

Сучасна українська соціолінгвістика, розпрацьовуючи ідею оптимальної розбудови мовнокомунікаційного простору держави, здебільшого концентрує увагу на мовній ситуації в різні періоди незалежності та на результатах мовної політики як засобу організації мовно-культурної сфери життєдіяльності українського суспільства. Найчастіше дослідники вивчають співвідношення мови титульної нації та російської в системі зовнішніх і внутрішніх впливів на розвиток мовної ситуації. Мови інших національних меншин теж стають об'єктом аналізу, проте хронотопна організація мовного облаштування різних регіонів, комплексний аналіз мовної поведінки та мовних потреб і запитів багатоетнічного соціуму, як і спроби його коректної мовно-культурної організації, ще чекають своїх дослідників. Особливої ваги це питання набуває у зв'язку з виконанням Законів України «Про освіту» та «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що мають на меті закріпити найвищий статус української мови та забезпечити її повноцінне поширення в усіх сферах і соціальних регістрах. Наукова необхідність такого аналізу не викликає сумнівів з огляду на суспільно-політичні процеси, що відбуваються в деяких регіонах України і впливають на її міжнародний імідж.

Актуальність дослідження, проведеного Г.В.Шумицькою, зумовлена низкою власне лінгвальних і позалінгвальних чинників суспільно-політичного характеру, по-перше, тих, що діють на рівні соціуму, стосуються сфери освіти і створюють певний візерунок мовної ситуації, і, по-друге, тих, що проявляються на рівні ментально-психологічних можливостей і готовностей малих соціальних груп і конкретних індивідів.

Закарпаття, мовна ситуація в якому привернула увагу дослідниці, є поліетнічним регіоном з усталеною системою побутової багатомовності. Недаремно дослідниця наводить цитату з висловленням чеського культурного діяча, що приїхав у регіон з творчим візитом, про те, що тільки в цьому краї можуть розмовляти четверо співрозмовників, кожен із яких говоритиме своєю мовою - і всі почуватимуться рівними (с.225), оскільки прекрасно розумітимуть один одного. Процес мультилінгвальної комунікативної взаємодії, у цілому позитивний, може коригуватися ззовні задля певних цілей геополітичного характеру, що створює соціальну напругу, знімати яку має держава низкою заходів просвітницького і мовнорегулювального характеру.

Соціальний контекст робить роботу Г.В.Шумицької надзвичайно актуальною, такою, що підсумовує досвід мовно-культурного облаштування в багатоетнічному регіоні, дозволяє побачити позитивні й негативні моменти мовної розбудови соціуму, визначити шляхи подальшого розвитку мовної політики в державі. Регіональний вимір робить дослідження чітко окресленим і дозволяє авторці а) зосередитися на застосовуваних зовнішніми силами маніпулятивних технологіях нав'язування мовних конфліктів і б) активізувати пошук взаємовигідних рішень проблем прикордонних територій.

Ще однією актуальною проблемою, на якій зупиняється авторка, є проблема визначення статусу русинського діалекту, визнання або, навпаки, не визнання якого як самостійної мови впливає на мовну політику держави та її міжнародний імідж.

Наукова новизна роботи представлена:

1) вибором Закарпаття як інформаційно-комунікаційного простору, в якому існує «мовна напруга» у сфері освіти і яку треба подолати організаційними заходами з мовного облаштування;

2) співвіднесенням трьох шарів мовної ситуації: верхнього, представленого ґрунтовною, ретельно зібраною документальною базою, що презентує мовну політику держави і органів місцевого самоврядування, середнього, виокремлюваного через мас-медійні та інші, зокрема й міжнародні, структури з їхньою різноспрямованою діяльністю, і нижнього, представленого експліцитно вираженими ціннісними орієнтаціями різних етнокультурних груп;

3) аналізом результатів ЗНО, насамперед знань з української мови як державної, що, безумовно, є показником успішності мовної політики держави у сфері освіти;

4) презентацією типів і моделей багатомовної освіти в соціолінгвістичному аспекті;

5) описом алгоритму дій органів освіти різного рівня в аспекті розбудови багатомовної освіти в регіоні.

Теоретичне значення роботи полягає у представленні нового підходу до вивчення проблем мовно-культурної організації багатоетнічного суспільства, побудованого на вивченні оцінно-поведінкових реакцій різних верств населення на законодавчі й медійні стимули, тобто на рішення різних рівнів влади та матеріали мас-медіа щодо налагодження освітнього процесу в Закарпатті. Важливим є також обґрунтування методологічних засад вивчення цього «кола активізаторів» і введення в його поле низки освітянських структур, починаючи з Ужгородського національного університету. Останній активно відгукується на потреби часу як проміжна ланка між запитами і потребами держави та запитами і потребами регіону, вираженими в ціннісних орієнтаціях.

Практичне значення роботи найяскравіше проявиться в державотворчій, зокрема «освіторозбудовній», площині. Ця праця може бути використана не лише під час читання відповідних курсів і спецкурсів у різних вишах України чи написання посібників і підручників, що теж є можливим і абсолютно доцільним. Це насамперед «тактична розробка» для

державних органів, зокрема органів освіти, і органів місцевого самоврядування, покликаних організувати навчальний процес і здійснювати мовну політику в державі.

Авторка усвідомлює наявну проблему, формулює її, структурує в певних параметрах і пропонує конкретні шляхи розв'язання, що є найважливішим моментом у наукових дослідженнях такого плану і значним внеском у соціокультурну практику суспільства.

Мета роботи сформульована чітко, завдання, окреслені авторкою, дозволяють досягти поставленої мети.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, загальних висновків, списків літератури і використаних джерел і додатків. Зазначимо, що додатки, зокрема Б і В (архівні документи і результати ЗНО (за 2016-2019 рр.)), мають особливу вагу і для верифікації результатів проведеного дослідження, і для майбутніх наукових праць подібної тематики.

Вступ має традиційну структуру і не викликає заперечень.

У першому розділі - «Мовнополітичний дискурс в Україні періоду незалежності: загальноукраїнський і регіональний виміри» - викладено погляди авторки на мовну політику як складник національної політики держави і на мовну комунікацію - об'єкт мовної політики.

Авторка слушно підкреслює, що неувага до різних аспектів мовної політики в регіонах є «системною проблемою», а її розв'язання «можливе лише за системного підходу» (с.48). Відразу зазначимо, що дослідниця ретельно випрацює цей системний підхід і в результаті представляє реальний варіант багатомовної освіти.

Наголошуючи на ролі держави у визначенні розвитку мовного облаштування і на впливі різних соціополітичних та інших чинників на мовні

процеси в суспільстві в цілому і в закарпатському регіоні зокрема, авторка вводить новий термін «мовнополітична ситуація», який має поглибити розуміння мовної ситуації, пояснити її специфіку в окремому регіоні в конкретний історичний період. У подальшому викладі Галина Василівна Шумицька вписує його в систему інших понять цього термінологічного сегмента і доводить слушність застосування в працях подібного плану.

Другий розділ присвячено аналізу мовнополітичної ситуації в Закарпатті пострадянського періоду. В ньому розглянуто проблему етномовної самоідентифікації, зокрема проблему рідної мови на тлі даних перепису 2001 року, активізацію діяльності поборників русинської мови, питання освіти національних меншин, що вийде на перший план подальшого опису дослідження.

Третій розділ подає діахронічну характеристику мовного регулювання в зазначеному регіоні, показує, в які роки і за яких умов статус регіональних мов отримали угорська, румунська та «русинська» мови, описує проблему русинства через політичні інтереси інших держав тощо. У ньому найсильніше відчувається, на наш погляд, зануреність авторки в мовнополітичний дискурс і проявляється намагання знайти зважені рішення у конфліктних ситуаціях.

Авторка тримає в центрі уваги меншинні мови упродовж усього дослідження, описує умови функціонування, характер допомоги з боку інших держав, ставлення носіїв цих мов до української мови як державної і як мови навчання. Участь у різних державних заходах, науково-освітніх проєктах, спрямованих на пошук оптимальних шляхів розбудови освітнього процесу, дозволяє дослідниці чітко обґрунтувати свою державницьку позицію.

У четвертому розділі значну увагу приділено ролі ЗМІ в розбудові мовної ситуації, описано контент різних вебресурсів зі спробами аналізу висновків Венеційської комісії, визначено ставлення різних груп населення

до Закону про освіту і Закону про забезпечення функціонування української мови як державної, проаналізовано результати ЗНО за останні роки, які засвідчують нагальну необхідність активізації пошуку шляхів підвищення якості освіти, проаналізовано моделі сучасного навчання мов в Україні й світі. У ньому багато цікавих спостережень, результатів власної роботи авторки як викладача і учасника проекту багатомовної освіти України.

Вдалим вважаємо прийом вивчення настроїв національних меншин через інтерв'ю, в якому представники різних соціокультурних і вікових груп (представники органів місцевої влади та самоврядування, керівники закладів освіти, вчителі, батьки, учні та ін.) можуть висловити свою думку щодо конкретних питань, що є важливим для віднайдення шляхів нейтралізації конфліктів. Осіб, які давали глибинні інтерв'ю, не так багато (81 ос.), але, як свідчать наведені відповіді, навіть таку кількість можна вважати достатньою, щоб вийти на оптимальний рівень узагальнень.

У цьому самому розділі подано й результати формалізованого інтерв'ю (270 осіб – батьки, учні, студенти). Матеріал представлено в таблицях і діаграмах, що полегшує сприйняття і дозволяє проводити порівняння, але цифри, на жаль, не проаналізовано з необхідною повнотою, а у висновках до цього підрозділу йдеться швидше про труднощі підготовки, а не власне про характеристику дослідження.

У п'ятому розділі, присвяченому аналізу мовної політики сьогодні, описано причини гальмівних процесів у сфері реалізації мовних законів (від небажання виконувати закони до активного спротиву через неповороткість бюрократичної системи і амбівалентну позицію місцевих еліт), представлено угорську, румунську та русинську «проблеми» як штучно розпалювані (с.330 і далі) та як приклад маніпуляції суспільною думкою з відсутністю реакції з боку держави, а також описано, на наш погляд, дуже важливі освітні проекти, спрямовані на удосконалення навчального процесу,

Перед опонентом/рецензентом будь-якого наукового дослідження завжди стоїть завдання оцінити, яку проблему розв'язує автор роботи, в який спосіб це робиться і наскільки цей спосіб адекватний меті і завданням. Аналіз роботи дозволяє стверджувати, що Г.В.Шумицька детально проаналізувала мовнополітичну ситуацію на Закарпатті з часів здобуття Україною незалежності і до сьогодні, показала всі внутрішні суперечності та зовнішні впливи, що загострюють цю ситуацію, представила погляди етноспільнот на втілення в життя «Закону про освіту» та освітній процес на Закарпатті в цілому, презентувала значну кількість документів, які свідчать про намагання держави розв'язати проблему освіти національних меншин. Методи аналізу в цілому адекватно співвідносяться з метою і завданнями дослідження. Значний обсяг опрацьованої літератури свідчить про високу професійну підготовку дослідниці.

Насамкінець висловимо деякі зауваження і побажання:

1. Дисертація називається «Мовна ситуація...», яка водночас є й об'єктом дослідження, але вже в першому розділі авторка вважає за доцільне оперувати терміном *мовнополітична ситуація*, що, на її думку, краще відображає суть розглядуваної проблеми. У такому випадку назву краще було відкоригувати, бо мовна ситуація представлена в роботі без важливого для її розуміння складника і водночас чинника її формування (що є заявленим об'єктом дослідження) – мовної поведінки населення з його вибором мов у різних ситуаціях спілкування. Оцінний аспект, надзвичайно важливий для розгляду проблеми, не перекриває площини мовних практик.
2. Серед матеріалів, які лягли в основу дослідження, названо й глибинні й формалізовані інтерв'ю (с. 35 та 244), що дозволяє унаочнити мовні й освітянські потреби представників національних меншин. Це, на наш погляд, позитивний момент, про що йшлося вище. Проте представлення глибинних інтерв'ю, на наш погляд, мало б виглядати інакше: питання

необхідно розмістити в додатках, а відповіді подати в узагальненому вигляді через таблиці і зіставно-порівняльні характеристики. Тоді краще було видно, наприклад, співвідношення тих, хто схвалює закон, не схвалює його або ставиться до нього амбівалентно. Останній аспект частково представлено в аналізі інтерв'ю, де відповіді на питання засвідчують ціннісні орієнтації респондентів, проте узагальнення типу «деякі опитувані», «частина опитуваних» без наведення кількісних показників розмивають «картину» і знецінюють науковий результат.

3. Мусимо говорити про занадто велику кількість цитат або переказ статей, докторська дисертація має містити більший обсяг самостійно презентованого теоретичного матеріалу, власних суджень і аргументацій. Зокрема, питання про статус русинського діалекту було вирішено посиланням насамперед на праці відомих дослідників В.Німчука і Л.Белея, а дослідниці залишилося лише приєднатися до них. Позиція приєднання до чийсь думки є можливою, але без власних розлогих міркувань у подібних випадках вона є небажаною.
4. Контент-аналіз, заявлений у методах роботи, на жаль, не знайшов належного застосування ані в якісному, ані в кількісному вияві. Не погоджуємося також із представленням описового методу як методу збирання матеріалу. Коли автор, наприклад, бере інтерв'ю, ставить питання, уточнює його тощо, навряд чи цю процедуру можна вважати описовою.
5. Незначними недоліками можна вважати певну недостатність чи, навпаки, надлишковість подання інформації. Наприклад, у першому розділі подано кількість шкіл з угорською мовою навчання, але немає даних про національний склад населення, і тому важко оцінити факт зростання кількості таких шкіл з погляду відповідності потребам населення (с. 64-65). У підрозділі 4.3.1.4. (с.269) подано результати формалізованих інтерв'ю і в примітці зазначено, що в ньому взяли участь науково-педагогічні працівники філологічного факультету (8 осіб, поіменно) і

факультету суспільних наук (1 особа). Залишається не зрозумілою їхня участь у дослідженні – були інтерв'юйованими (як батьки), допомагали проводити інтерв'ю, опрацьовувати результати тощо. Як ці відомості працюють на результат і якою є частка роботи автора в цьому фрагменті дослідження? До речі, опис учасників цього інтерв'ю у вступі не зовсім коректно протиставляє учасників як «обласний центр – село – місто», оскільки обласний центр – це теж місто.

Висловлені зауваження і побажання не знижують високого науково-методичного рівня проведеного дослідження.

Автореферат повністю відображає зміст усіх розділів дисертації.

З огляду на сказане вище можна стверджувати, що дисертація Шумицької Галини Василівни «Мовна ситуація на Закарпатті в 1991 – 2020 роках: регіональний вимір мовної політики» (К., 2021) відповідає вимогам, які ставлять до праць такого типу, зафіксованим у пунктах 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (зі змінами), а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри мови та стилістики
Інституту журналістики
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Шум

Н.П.Шумарова

Відрук надійшов 19.02.21 до спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України 23 лютого 2021 року.

Членом секретар спецради В.М.Фурсо